

A TÁJHASZNÁLAT ÉS TÁJGAZDÁLKODÁS VÁLTOZÁSA A MAROSSZŐGBEN (18–19. SZÁZAD)

KÓKAI SÁNDOR – FRISNYÁK SÁNDOR – BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF ANDREA
– VASS RÓBERT

CHANGES IN LANDSCAPE USE AND LANDSCAPE MANAGEMENT
IN MAROSSZÖG (18th–19th CENTURIES)

Abstract

Nowadays, 35 independent settlements are located on the Marosszög floodplain, exploiting the opportunities provided by the microrelief. The region's ecological properties and resources available to society, which change over time, and its natural and landscape characteristics were markedly different from the historical counties of Csongrád and Csanád, and in certain elements the Bánság and also from other regions of the former Torontál county. Marosszög can be divided into several parts from a landscape-geographical point of view, and as a result of the surface development, it has a threefold geomorphological division. The highest areas (88–96 m) are late pleistocene loess-sand free areas. The old holocene high flood plain is located in a lower surface position (82–87 m), while the new holocene low flood plain is located at the deepest level (77–81 m).

Starting from the 18th century, in the reorganization process of economic life, mixed (polyculture) farming became dominant, characteristic of the settlement group as a whole. Until the start of the integrated environmental transformation works, society adapted, and its landscape-shaping and environment-transforming activities were only at the local level. The integrated environmental transformation works strongly changed the geographical foundations of social production and the ecological conditions, the former floodplain habitats, floodplain landscapes and habitats, which corresponded to the way of life of livestock keepers and farmers, disappeared. The use of landscape and resources changed and developed significantly, arable farming became dominant. The nature of agricultural activity has shifted towards crop production in fields and animal husbandry in stables.

Keywords: Marosszög, landuse, landscape management, use of landscape and resources

Bevezetés

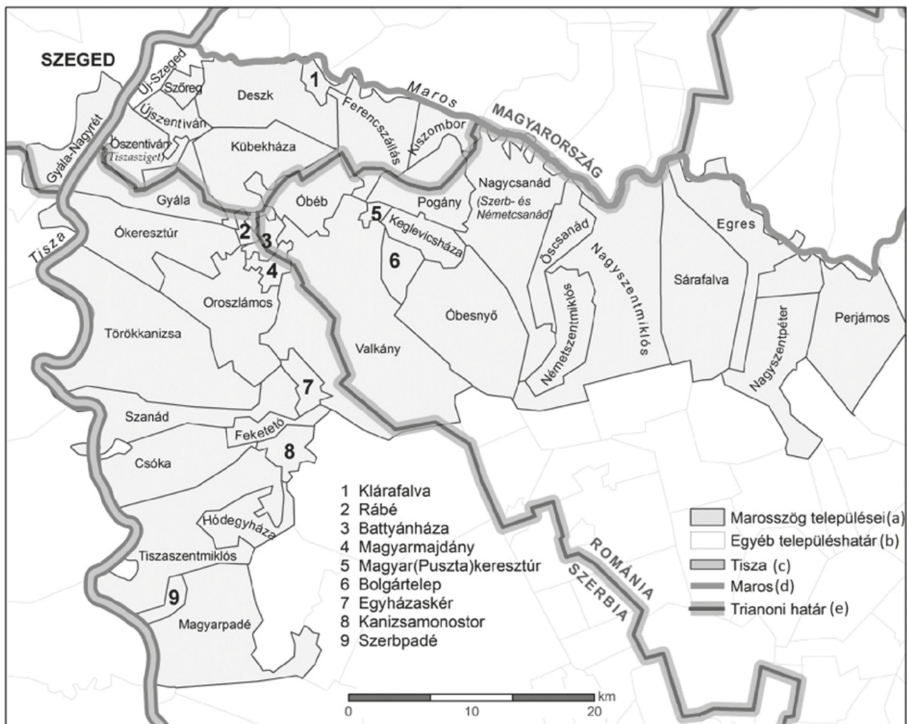
A természeti-táji környezet erőforrásainak évszázadokon átívelő emberi hasznosításának történeti szakaszai közül e tanulmányunkban, a Marosszög 18–19. századi tájátalakítását, térszerkezetét és tájváltozásának folyamatát követjük nyomon. Kiemelve a természeti környezet (az agroökológiai potenciál) és a társadalom kölcsönhatás-rendszerének vizsgálatát, s az ún. életmódstratégiai váltásokat. Kevesebb figyelmet fordítunk a klasszikus tájföldrajzi elemzések részét képező geológiai, domborzattörténeti, ösvízrajzi, talajtani adottságok feltárására, viszont mélyebben foglalkozunk a régió földhasználatának változásával, illetve a kultúrtáj átalakítás folyamatával.

Egy régió, egy táj felszínalakjának ismerete is alapvető fontosságú a tájhasználat és tájgazdálkodás szempontjából (LÓCZY D. 2010, VASS R. 2022). A geomorfológiai formakincs kialakulása és a felszín mindenkori állapota szoros kölcsönhatásban áll a társadalmi-gazdasági tevékenység szintjével és befolyásolja az alkalmazkodás, illetve a változtatás lehetőségeit is. A kultúrtáj mindenkori állapotának feltárásához ismerni kell a felszínalakító folyamatokat, a kialakult felszíni formákat és az ezekkel szoros kapcsolatban álló domborzati és vízrajzi elemeket is (BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF A. – KÓKAI S. 2022; NÉMETH G.

–LÓCZY D.–GYENIZSE P. 2022). Az alföldi területek kitüntetett figyelmet érdemelnek, ahol a felszint borító – általában – fiatal képződmények esetében nincs nagy jelentősége a lejtőknek és az alapkőzet is másodlagos tájalkotó tényező. A víz, mint felszínformáló elem azonban domináns szerephez jut, s két meghatározó szintre (árterek, ármentes térszín) különíti el e tájak felszínét, ez meghatározza a felszíni formák genetikáját is. A folyóvíz és szél által kialakított változatos felszíni formákat olykor csak néhány méteres magasságkülönbség választja el egymástól, ez azonban döntő jelentőségű volt a megtelepülő ember számára (FRISNYÁK S. 1992, 1994, 2012), az integrált környezetátalakító munkálatok megkezdése előtt. A vízrajzi viszonyok változása minden esetben markánsan befolyásolta az emberi megtelepülést és életlehetőségeket is.

A Marosszög geomorfológiai képe és a tájpotenciál értékelése

Szegedtől dél-déleleti irányban, a Tisza és a Maros folyók találkozásától az Aranka (Harangod) vonaláig bezárt „háromszögben” terül el a Kárpát-medence egyik kevésbé ismert középtája, a Marosszög. A Marosszög természetföldrajzi értelemben az Alsó-Tisza-vidékének, – s egyben a Bánságnak, mint történelmi földrajzi régióknak – mintegy 1500 km²-nyi kiterjedésű mezorégiója, amely Trianon óta három ország határmenti periferiája. A Marosszög ártéri síkságán napjainkban 35 önálló település helyezkedik el, kiaknázva a mikrorelief adta lehetőségeket (1. ábra).

1. ábra A Marosszög földrajzi helyzete és települései (Forrás: KÓKAI S. 2021).

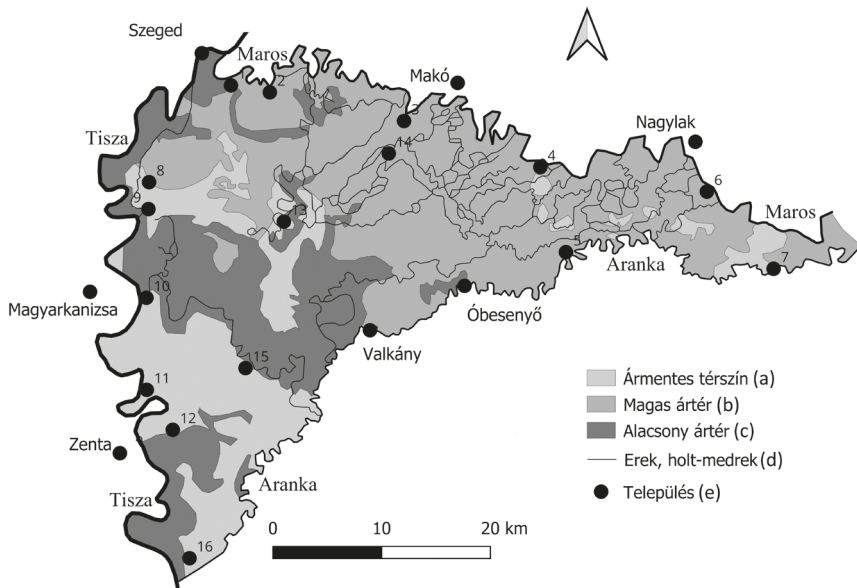
Figure 1 The geographical position and settlements of Marosszög (Source: KÓKAI, S. 2021)

a: settlements of Marosszög, b: other settlement border, c: Tisza River, d: Maros River, e: Trianon border.

A Tisza és a Maros folyó vonala évszázadok óta az egyes települések közigazgatási határát is jelenti, az Aranka menti települések külterületi részeinek határai azonban nem követik e fattyú-ág futását, ezért pontos területi kiterjedése vitatott. A Marosszög nem azonos a Tisza–Maros-szöggel, mely a Maros folyó torkolatától északra, Maroszug néven is ismert (DEÁK JÓZSEF A. 2005). A Marosszög ugyancsak nem azonos az ún. „torontáli háromszöggel”, amely alatt azt a 270,83 km²-nyi területet értjük, amely a trianoni határmegvonás óta Torontál vármegyéből Magyarországon maradt. A Marosszög társadalmi-gazdasági értelemben is önálló régió, a Temesi Bánság északnyugati kapuja, melynek a társadalom számára igénybe vehető – időben változó – ökológiai adottságai és erőforrásai, természeti-táji sajátosságai markánsan különböztek/különböznek a történelmi Csongrád és Csanád vármegyéktől, s bizonyos elemeiben a Bánság, ill. az egykori Torontál vármegye más régióitól is (KÓKAI S. 2021).

A Marosszög geomorfológiai képe

A Marosszög területe geomorfológiai sajátosságai alapján több részre osztható. A legmagasabb térszíneit erodált hordalékkúp maradványok képezik, melyeket alacsonyabb – két szintre tagolható – folyók menti ártéri síkok vesznek körül. A régió természetföldrajzi kistájai is jól elkülönülnek, s a legmagasabb térszínek (tszf. 90–96 m) típusos löszei és homokos térszínei jelzik a felszín eredeti magasságát és változatosabb földtörténeti múltját is (2. ábra). A felszíni képződmények a pliocén végén és a negyedidőszak folyamán alakultak ki. A pliocén végén a Marosszög területén döntően tavi, folyóvízi és száraztérzíni üledékek képződtek. A negyedidőszakban a tektonikai változások mellett

2. ábra A Marosszög felszíne

Forrás: Az első katonai felmérés térképszelvényei alapján a szerzők szerkesztése (rajzolta: VASS RÓBERT)

Figure 2 The surface of the Marosszög

1. Szőreg, 2. Deszk, 3. Kiszombor, 4. Csanád, 5. Nagyszentmiklós, 6. Egres, 7. Perjámos, 8. Gyála, 9. Ókeresztúr, 10. Törökkanizsa, 11. Szanád, 12. Csóka, 13. Oroszlámos, 14. Porgány, 15. Kanizsamonostor, 16. Padé,

a: flood free area, b: high flood plain, c: low flood plain, d: streams, abandoned channels, e: settlement.
Source: Edited by the authors based on the map sections of The First Military Survey (drawn by RÓBERT VASS)

a fluviális és eolikus felszínformáló folyamatok voltak a legjelentősebbek. A Maros pleisztocén időszaki hordalékkúpja a glaciális és interglaciális váltakozásának eredményeként formálódott ki. A Marosszög esetében a Mindel glaciális időszaka volt az egyik meghatározó időszak, amikor a folyó a pannon agyagba véste az Ős-Maros-völgyet, s hordalékkúpját kavicsos-homokos üledékekkel fedte be. Ekkor a hordalékkúpjának építése közben előbb a hordalékkúp déli peremén haladt (az Aranka és Bega között), s valószínű, hogy ekkor is aktív Maros-ág lehetett – az Aranka mellett – a Galaczká is, majd a folyó átváltott északi irányba (MIKE K. 1975, 1991). A Riss glaciális végén a Maros ismét délre fordult, a Würm elején pedig bevágódott hordalékkúpja csúcsrészébe, ennek előterében azonban tovább építette azt. Ekkor délre, a Bega felé haladt – a Galaczká vonalán –, majd az Aranka mentén ívelt a Tiszához. A Würm közepére feltöltve e területet a Száraz-ér keleti része mentén a Tiszával egyesült (MIKE K. 1991).

A pleisztocén hordalékkúp nagy esésű palástjának külső határát Zsombolya–Makó–Orosháza–Békéscsaba vonalán jelölhetjük ki (SOMOGYI S. 2000). Nyugati peremének felszíni előbukkanása Makónál (tszf. 85 m), Hódmezővásárhelynél (tszf. 83 m) és Orosházánál (tszf. 90 m) is ismert. E vonaltól nyugatra a Maros és a Tisza holocén ártéri síkságán a folyók gyakran változtatták futásirányukat, s a felszínt jelentősebb vastagságú (10–20 m) holocén üledékek borítják, melyekből foltszerűen emelkednek ki a pleisztocén löszös-homokos térszínek (pl. Szőreg /tszf. 90 m/, Törökkanizsa-Józseffelva /tszf. 96 m/, Oroszlámos-Majdán /tszf. 96 m/ stb.).

A felső-pleniglaciálisban ártéri löszök, ártéri löszszerű üledékek is képződtek, amelyek a Maros-hordalékkúp nagyobb részét napjainkban is fedik. A késő glaciálistól a Szolnok–Titel árok kialakulásával a Tisza kisebb mértékben bevágódott alluviális síkságába, amit a Maros is követett, így befejeződött a Maros-hordalékkúp épülésének intenzív időszaka, s a két folyó felszínformáló tevékenysége a mélyebb fekvésű holocén ártéri síkságra összpontosult (BORSY Z. 1989). A holocénben újra az Aranka-ér – az árvizek levezetésekor a Galaczká is –, lett a Maros folyó egyik fő lefolyási vonala (MIKE K. 1991). A Makó-Szeged vonal süllyedése azonban magához vonzotta a Maros folyó fő víztömegét, így ekkor a Marosszögben jelentős holocén üledék halmozódott fel.

A szelektív erózió és akkumuláció eredménye a Marosszög mikroformákban gazdag felszíne (2. ábra). Jellemzője, hogy a holocén üledékek felszíne átlagosan 3–4 m-rel a pleisztocén korú ártér szintje alatt maradnak (ANDÓ M. 2002). Ez a bevágódás még nem tekinthető teraszképződésnek, mert a magasabb térszíneket a nagyobb árvizek rendszeresen elönthették, ezért e két felszín alacsony és magas ártérként különíthető el (LÓCZY D. 2010; SOMOGYI S. 2000). A Tisza alsó szakaszát kísérő alacsony ártér az utóbbi 10-12 ezer év felszínfejlődési folyamatainak eredménye (KISS T. –HERNESZ P. 2011).

A felszínfejlődés eredményeként napjainkban a Marosszög hármas geomorfológiai tagolódású:

- a legmagasabb térszínek (tszf. 88–96 m) pleisztocén végi löszös-homokos ármentes területek,
- alacsonyabb térszíni helyzetben (tszf. 82–87 m) az óholocén magas ártér,
- a legmélyebben (tszf. 77–81 m) az újholocén alacsony ártér helyezkedik el.

A legfiatalabbak a folyók menti síkságok (alacsony ártér), amelyek a 19. század közepéig természetközeli módon fejlődtek, e térszíneken folytatódott az övzátányok, sarlólaposok kialakulása is (2. ábra). A régió keleti részén döntően az Ős-Maros és annak mellékágai, a nyugati részén pedig döntően az Ős-Tisza alakította ki a kis reliefenergiájú felszínt, azonban éles határvonal e tekintetben sem vonható meg.

A vízrajzi és talajtani adottságok visszaigazolják a Marosszög fenti hármas morfológiai szerkezetét és felosztását, melyhez a régióban megtelepülő embereknek is alkal-

mazkodniuk kellett (a települések lakói döntő többségében évszázadokon keresztül differenciált ártéri gazdálkodást folytattak), s a településhálózat és a szárazföldi útvonalak futása kirajolja az egykori árvízi és ármentes térszíneket is (2. ábra). A felszíni formák nagyrészt folyóvízi eredetűek, a felszínt a különböző mértékben feltöltődött holtágak és morotvaroncok fedik. E morotvák mérete alapján is jól elkülönül egymástól a Marosszög nyugati és keleti területe. A Stara Torinától (Deszk) az ún. „szerbkeresztúri szigeten” és Kanizsamonostor-Feketető körül lefűződött morotvákon át a padéi morotva és övzátony sorozatig a geomorfológiai formák a Tisza – vagy annak korábbi bővizűbb elődje – felszíni munkavégző folyamatait tükrözik, míg a vonaltól keletre a Maros és fattyú-ágainak kisebb méretű morotvái és medermaradványai uralják a felszínt. A pleisztocén rétegek fedője infúziós lösz, míg a felszínt homokliszt, iszap és agyag, a Tisza és a Maros övzátonyait homok borítja (MAROSI S. – SOMOGYI S. 1990).

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Marosszög természeti-környezeti adottságai és erőforrásai differenciáltan álltak rendelkezésére a számban gyarapodó, etnikailag is tagolt társadalom számára. E tökéletes síkságon vertikálisan néhány méteres, olykor néhány deciméteres szintkülönbségnek is óriási jelentősége volt – nem csak a mikrorelief tekintetében –, meghatározva a vízzel borítottságtól a talajképző faktorok hatásán keresztül az antropogén tájhasználatig minden jelentős folyamatot. A helyi nyersanyagok feltárása és feldolgozása jelentős, s a társadalom mindenkori fejlettségének megfelelően, bőségesen állt rendelkezésre. A Marosszög természeti-környezeti adottságai és sajátosságai alapján kiemelkedően fontos bányászati régió, ahol kis területen belül a legjobban tanulmányozhatók az Alföld más régióiban szétszórtan található természeti-környezeti és ökológiai értékek is.

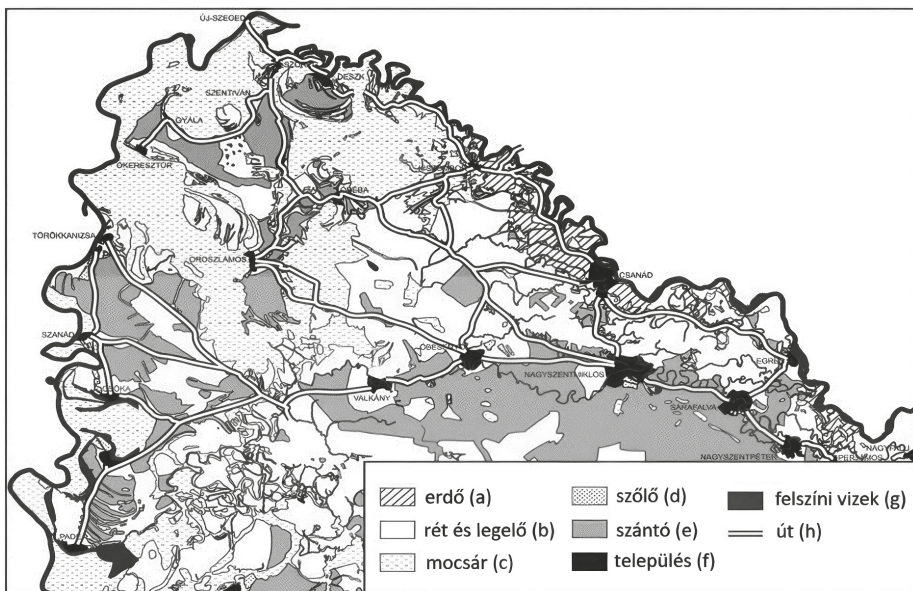
A Marosszög tájhasználat

A marosszögi kultúrtájról – a történeti földrajzi aspektusú tájrajzi vizsgálatok során – prioritás egy olyan szintetikus és magyarázó kép megrajzolása, amely az emberi tevékenységi formák időbeli változásainak és térbeli differenciálódásának, az antropogén kultúrtáj-teremtés folyamatának bemutatásán alapszik. A tájtípus és -használati térképek alapján azt jelenítjük meg, hogy a vizsgált régió ökológiai adottságai hogyan épültek be a gazdálkodás idő- és térbeli rendjébe, s a regionális munkamegosztásba. A történeti tájhasználat és struktúráváltozást rekonstruálva időkeresztmetszeteket készítettünk, a folyamatleírás biztosítására.

A lokális környezetátalakítás jellemzői a 18. században

A kultúrtáj alakításához, s a gazdaság 18. századi reorganizációjához fontos volt az emberi erőforrás biztosítása és a terület vízrendezése is. A beáramló népesség a helyi és helyzeti energiák mobilizálásával rövid idő alatt humanizált kultúrtájává változtatta a Marosszög területét. A gazdasági élet természetföldrajzi alapjai, lehetőségei és potenciális tartalékai a táj arculatát meghatározó ártéri síkságokon és belőlük kiemelkedő ármentes térszíneken alapultak. A marosszögi településeken a vegyes (polikultúrás) gazdálkodás vált uralkodóvá. A települések határ-struktúráját, a művelési ágak térbeli rendjét az agroökológiai tényezők, elsősorban a mikrorelief és a termőtalajok tagoltsága szerint – több nemzedék egymásra rétegződő munkájával – alakították ki. A társadalom alkalmazkodott, s tájformáló, környezetátalakító tevékenysége ekkor lokális szintű volt. A gazdálkodás térbeli rendjét az első katonai felmérés térképszelvényei örökítették meg (3. ábra).

3. ábra A Marosköz gazdasági-gazdálkodási térszerkezete (1782–85)

Forrás: Az első katonai felmérés térképszelvényei alapján a szerzők szerkesztése (rajzolta: TÓTH ZOLTÁN informatikus)

Figure 3 The economic and management spatial structure of Marosköz (1782–85).

a: forest, b: meadow, grass, c: marsh, d: vineyard, e: plough field, f: settlement, g: surface water, h: road

Source: Edited by the authors based on the map sections of The First Military Survey. (drawn by ZOLTÁN TÓTH, IT)

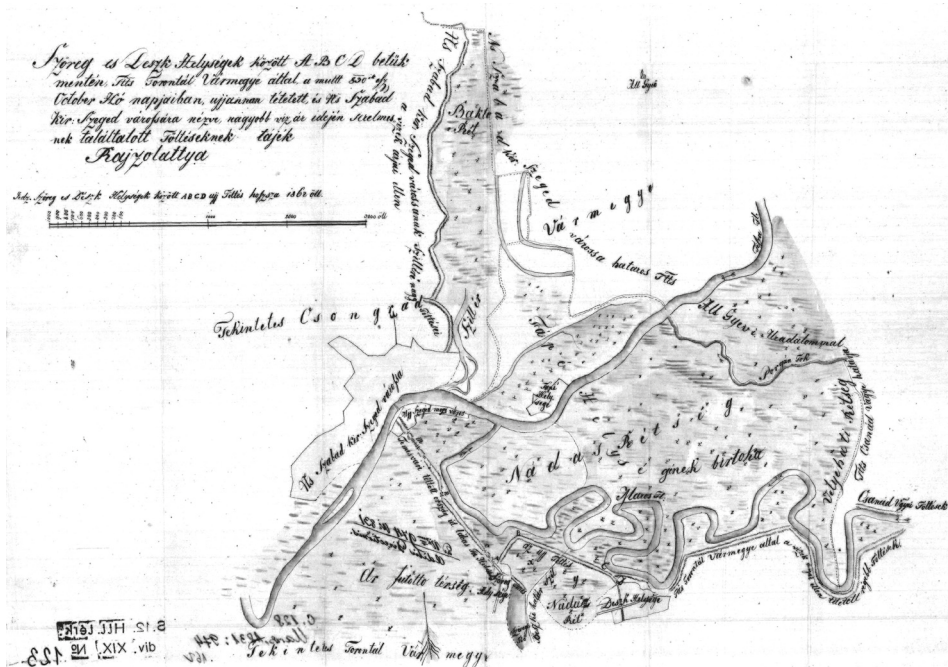
A történeti-geográfiai adatok és térképészeti források alapján bizonyítható, hogy a Marosköz területén a gazdasági egységek sajátos termelési övezetekbe, meghatározott időkeretek között gazdálkodtak az adott térben. A környezeti potenciál kihasználását jelentő komplex tevékenységi forma két alappilléren nyugodott: a külterjes szántóföldi növénytermesztésen és a tradicionális állattenyésztésen, amelynek szerves részét képezte – évente eltérő hosszúságú időintervallumban – az ártér-használat is. A Marosköz kb. 50–60%-át kitevő ártérület nem volt hasznavehetetlen, mint ahogyan azt az 1865. évi felmérés jellemezte. A Marosköz népessége e területeket is igyekezett a legsokoldalúbban hasznosítani, amely elsősorban az állatállomány fenntartásában játszott kiegészítő szerepet, azonban a folyókból kiágazó fokok és erek, illetve nagyobb mocsarak és tavak a differenciált ártéri gazdálkodást is lehetővé tették. A differenciált ártéri gazdálkodás részét alkotó állattartás szintere elsősorban a magas ártér és az ármentes szint volt.

Az árterek mocsár- és gyepréjtjei, valamint az ártéri erdők nyújtottak táplálékot, de az ugaron hagyott földterületeken is tartottak állatokat. A legeltetés térbeli rendjét és ritmusát a folyók ismétlődő árvizei is befolyásolták. A mocsár- és gyeprétek jelentős területet (kb. 40–50%) foglaltak el a Marosköz nyugati részén, ahol a vízinövényekkel benőtt, lassan mozgó vízzel borított területek és a mélyebb térszínek nyílt vízfelületei kedveztek a halászat-pákászat ősi mesterségének tovább éléséhez. A vízfolyásokból kiszakadó és a mocsaras-lápos területeket összekötő erek (pl. Felső-Aranka, Porgány-ér stb.) fontosságát jelzi, hogy több helyen (pl. Feketető, Óbáb stb.) révátkelők voltak, s ahol lehetett köhidat is építettek.

Az első katonai felmérés térképei alapján megállapítható, hogy a szántóként hasznosított felszínek ekkor még nem alkottak összefüggő területet, s a falvak határában szétszórtnan helyezkedtek el (pl. Padénál a Tisza övzatonyai szántóként, a közöttük lévő mélyedések

legelőként kerültek ábrázolásra). Az állandóan vagy az év nagy részében vízzel borított alacsony árterek természeti erőforrásait az ártérperemi települések – jelentős környezet-átalakítást nem igénylő módon – hasznosították, így a táj döntően természetközeli állapotban maradt. Az időszakosan elöntött magas ártereket is döntően természetközeli állapot jellemezte, ahol a jellegadó halászat, vadászat és a legeltető állattenyésztés mellett, a megtelepedésre alkalmas térszíneken (pl. a folyóhátakon és az ún. „lősz terasz-szigeteken”) szántóföldi gazdálkodást is folytattak (KÓKAI S. 2002). Az egyes munkaföldrajzi egységek (pl. szántók, rétek, szőlők stb.) a településközi térben részben már ekkor is összekapcsolódtak. Az is megállapítható, hogy az itt élők a 18. századig nagyobb területre kiható, a táj jellegét megváltoztató folyószabályozási munkálatokba sem fogtak. A komplex ártéri gazdálkodás során az alacsony ártér leghasznosabb növényeit (pl. nád, gyékény, sás stb.) széles körben alkalmazták (pl. házak fedése, kerítések készítése stb.), olykor a 20. századig. A néprajzi szakirodalomból ismert, hogy a lápi gyűjtögetés, a vízimadarak és a lápi állatvilág zsákmányolása a népesség élelemmel való ellátását is szolgálta.

A 18. század közepén meginduló lokális környezetátalakító munkálatok a növekvő árvízszint elleni védekezést és a gazdaság fejlesztését egyaránt szolgálták. A helyi beavatkozás egyik alábbi példája is jelzi a Maros árhullámai és a települések kapcsolatrendszerét. Torontál vármegye 1784-ben elrendelte a töltés megerősítését a „deszki foktól a csanádi határig”. Ezen belül hozzáfogtak a (kis)zombori töltés (ún. Székhát-út, amely 1752-ben épült) javításához is (MAROSVÁRI A. 2008). A lokális természetátalakítás egy másik elemét – Szeged-Temesvár közlekedési út (Újszeged és Szőreg közötti szakasz) használatának biztosítását és létesítményeit – tünteti fel a mellékelt kéziratos térkép (4. ábra).

4. ábra A szegedi átkelőhely és földrajzi környezete (1831)

Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (jelzet: S 12 – Div. XIX. – No. 123.)

Figure 4 The Szeged crossing and its geographical surroundings (1831)

Source: National Archives of the Hungarian National Archives (mark: S 12 – Div. XIX. – No. 123.)

A 19. század elején a legkomplexebb lépést az ármentesítés terén – az 1816. évi árvíz pusztításain okulva – Torontál vármegye tette meg, egyrészt a Perjámostól Deszkgig terjedő, mintegy 60 km hosszú Maros bal parti töltés megépítésével, másrészt 1826-ra a bába-tói magas parttól a szabályai révig is töltések voltak a Tisza mentén, amelyek 1838-ra Nagybecskerék és Törökkanizsa között egységes védelmi rendszert alkottak (BOROVSKY S. 1909). További munkálatok 1846 után vettek nagyobb lendületet, amikor elhatározták, a Tisza és a Maros töltéseinek összekötését is.

Az integrált környezetátalakítás és következményei

A tervszerű és átfogó töltésépítés – amely a Maros és a Tisza nagyvizeinek a szabályozását szolgálta – az 1850-es évek végén indult meg. Erről a Felső-Torontáli Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat (Szh: Nagyikinda, Alapítva: 1840, az országban másodikként a negyvenhét társaság közül, hatáskörének kiterjedése: 321,4 ezer hektár) gondoskodott, melynek eredményeként a Tisza ártere hol összeszűkült, hol kiszélesedett. Mindez komoly veszéllyel is járt, különösen Szeged esetében, mert a Tisza mentén itt alakult ki a legszűkebb nagyvízi szelvény, melynek visszaduzzasztó és vízszintemelő hatása is hozzájárult az 1879. évi katasztrófához. A Szeged-Temesvár vasút vonal ártéri szakaszának töltésének (1856) szűkítése mellett, a Szőreg-Újszeged közötti közút (4. ábra) hidjai (összesen 728 m hosszú) sem tudtak ekkor részt venni az árhullám (az 1856. évi árhullám közel 55%-a még itt folyt át) elvezetésében.

Az integrált környezetátalakító munkák megváltoztatták a társadalmi termelés földrajzi alapjait, illetve ökológiai feltételrendszerét (FRISNYÁK S. 1992, 1994), eltűntek az egykori ártéri életterek, az ártéri tájak és élőhelyek, amelyek megfeleltek a korábbi nagyállattartó és földművelő életformának. A komplex vízszabályozási és árvíz-mentesítési munkálatok – szerves egységben a kiépülő vonalas infrastruktúrával –, a nemzetközi gabona-konjunktúra, valamint a kiegyezést követően megalakuló Osztrák-Magyar Monarchia védett belső piaca egyaránt azt eredményezték, hogy a 19. század végére a Marosszög mezőgazdasági súlya, szerepe, földhasznosítási formái jelentős mértékben átstrukturálódtak.

Az 1860-as évektől a természeti környezetben előidézett változások, a mezőgazdasági termelés költségeinek a növekedése, az említett gabonakonjunktúra és a gyarapodó népesség a szántóterület erőteljes növekedését, ezáltal a művelési szerkezet gyökeres megváltozását, végső soron a gazdálkodás strukturális átrendeződését igényelte. A mezőgazdasági tevékenység jellege a szántóföldi növénytermesztés és az istálló állattenyésztés felé tolódott el. Megszűnt az ártér és az ármentes térszín határhasználati különbsége, s a szántógazdálkodás vált uralkodóvá. A környezetátalakító munkálatok eredményeként több mint 120 ezer hektár vált intenzívebben hasznosíthatóvá (KÓKAI S. 2021). A marosszögi gazdaság egyes ágazatai a 19. század második felében erőteljesen differenciálódtak a társadalmi-gazdasági erőterek és szintek változatos mozaikjaira tagolva a régiót, alkalmazkodva az egységesülő gazdasági térszerkezetéhez. Az átalakulása jellege és intenzitása évtizedekre meghatározta a Marosszög helyét és szerepét a Kárpát-medence, s ezen belül az Alföld és a Bánság földrajzi munkamegosztásában. A környezetátalakító munkálatok hatására megváltozott a Marosszög földhasznosítása (1. táblázat) és gazdálkodási feltételrendszere.

Az adatok alapján érzékelhetők a környezethasznosítás legfontosabb települési-területi különbségei is. 1865-ben a Marosszög területének (= 276 914 kat. hold) 92,9%-át az agrárium és az erdőhasznosította. A szántóföldi kultúra behatolt az alluvialis lapályok ártéri (infúziós) löszös területeire, az ármentes területeken pedig erősödött az intenzív tájhasználat, a belterjes növénytermesztési kultúrák és a vetésforgó térhódítása is meg-

A tájhasználati arányok változása a Marosszögben (1865–1909)
Changes in land use rates in Maroszig (1865–1909)

Év	Terület (kat. hold)	A földterület %-os megoszlása						
		szántó, kert	rét	legelő	erdő	szőlő	nádas	hasznavehetetlen
1865*	276 914	60,7	6,7	21,1	3,2	1,2	0,4	6,7
1895	292 115	74,5	4,5	12,6	1,8	1,0	0,2	5,4
1909	293 850	79,0	1,9	9,5	1,3	1,9	0,1	6,3

* Ferencszállás, Kübekháza, Bolgártelep, Keglevichháza, Egyházaskér, Kanizsamonostor és Magyar-Padé nem szerepel a jegyzékben.

Forrás: Magyarország műveléségi ... (1865), ÁMÖ (1895), ÁMÖ (1909) adatai alapján a szerzők szerkesztése

Source: Edited by the authors based on the data of Hungarian Cultivation ... (1865), ÁMÖ (1895), ÁMÖ (1909).

kezdődött. A szántó részaránya 60,7%-ra növekedett és elérte optimális határait. A rét és legelőterület 27,8%-ra csökkent. A nádas 0,4%-kal, az egyéb (beépített és ún. hasznavehetetlen terület) 6,7%-kal részesedett a régió földalapjából (1. táblázat). A szántók nagy része a magas ártéren helyezkedett el, így az áradások gyakran veszélyeztették, illetve elöntötték, különösen az Ócsanád–Óbesenyő vonaltól nyugatra lévő területeken. E képzeletbeli vonaltól keletre elhelyezkedő területek kevesebbet szenvedtek a Maros áradásaitól, így ott összefüggő és uralkodó volt a szántóterület az egyes települések határhasználatában.

A Marosszög szántóin a népesség ellátásához szükséges növényféléseket természetiek (pl. búza, rozs stb.), de igen fontos volt a kukorica és a kender termesztése is (BÁRÁNY Á. 1845). Az árutermelés legfontosabb elemei a belsőségeken természetesen hagyma, káposzta és saláta, illetve a külön kiváltságolt dohánytermesztés. A dohánykultúra fejlődését mind a természeti tényezők (pl. talajadottságok, éghajlat stb.), mind a társadalmi-gazdasági tényezők (pl. Szeged népességének vagyoni differenciálódása, földéhség ismételt megjelenése stb.) döntően határozták meg (KÓKAI S. 2016). Az 1860-1870-es években a Marosszög területén 3046 kat. holdon természetesen szőlőt, ez a mezőgazdasági földalap 1,2%-a. A szőlőskertek és -ültetvények 18-19. századi térfoglalása hozzájárult a paraszti és földesúri gazdaságok bizonyos mértékű növekedéséhez és szerkezetátalakításához. A szőlőtermesztő települések a kerti szőlők kategóriájába nyertek besorolást.

A településsoros adatok lehetővé teszik, hogy a régió egészére jellemző tájhasználat mellett – az agroökológiai feltételekhez alkalmazkodó – lokális tájszerkezeteket is megismerjük (3. és 5. ábra). Az 1865. évi országos összeírás adatai alapján megállapítható, hogy a Marosszög három településének (Kláralfalva, Kiszombor, Nagycsanád) külterületén igen jelentős kiterjedésű erdők voltak. Az erdőségek jól beilleszkedtek a mezo régióban élők környezet-gazdálkodásába, az erdőelés különböző lehetőségei (pl. gombászás, gyógynövények gyűjtése stb.) mellett specifikumok is jellemezték. Az erdőgazdálkodás klasszikus elemei (pl. szénégetés, hamuzsír-főzés stb.) ugyan hiányoztak, de a lakosság mindennapi épület-, szerszám- és tűzifa szükségletének kielégítésében ezek az erdők is szerepet játszottak. A legnagyobb és leghíresebb erdők (pl. Csanádi erdő, Ladányi erdő, Vér erdő, stb.) vadállománya (főként őzek) a hétköznapi emberek számára elérhetetlennek bizonyultak. Az erdők tölgy állományát azonban az itt élők is eladták, korabeli for-

rások szólnak arról, hogy a Szeged-alsóvárosi ferencesek az évi tűzifa-szükségletüket a Ladányi- és a Csanádi-erdő állományából vásárolták.

A 19. század végére jelentős arányeltolódás következett be a települések külterületeinek művelési szerkezetében, különösen a Marosszög nyugati részén. A tájhasználat egyes elemeit tekintve a szántók területe 1895-re 74,9%-ot ért el, a rét és legelőterületek lecsökkentek (17,1%). A szántó részarányának növekedése az egyes településeken differenciáltan történt. A legnagyobb arányban az Ócsanád-Óbesenyő vonaltól ÉNy-ra elterülő, korábban mocsaras-ingoványos területen következett be (pl. Gyálán, Hódegyházán és Padén több mint kétszeresére, Klárafalván, Rabén és Szajánban több mint 70%-kal nőtt a szántó kiterjedése stb.). A frissen művelés alá vont területek az egykori szántók pereméhez kapcsolódtak. Az új szántók többségét a rét- és legelőterületek rovására alakították ki. E folyamat egyik eredményeként uralkodóvá vált a vetésforgó. Mindehhez nagymértékben hozzájárultak a németek – magasabb szaktudásukkal – és a bolgárok – 5-10 hektáros öntözött parcellák (ún. „bolgárkertészetek”) kialakulása (pl. Nagycsanád, Csóka stb.) – belterjes gazdaságai, illetve az intenzív mezőgazdasági kultúrák elterjedése (pl. hagyma-, saláta-, rózsatermesztés stb.).

E tekintetben régi-új sikernövényként jelent meg a hagyma. A makói hagymatermesztés 1861-ben, – a belső legelők felosztása után – került át a belsőségi kertekből a szántóföldekre, ami jelentős termésnövekedést eredményezett. A makói kertészek 1879-től a hagymatermeléssel a Marosszög területére is megjelentek. A Rónay- és a Nákó-birtokokból kitűnő minőségű, friss erdőirtást is kaptak haszonbérbe. Csóka határában a Léderer-féle birtokon kitelepedett makói kertészek hagymát termeltek.

A rét aránya alig érte el a 4,5%-ot, ez alacsonyabb volt, mint az országos átlag (8,6%). A legelő területe megfeleződött (21,1%-ról 12,6%-ra). A legelők egy része a korábbi mélyebb fekvésű térszíneket foglalta el, amelyeket a 19. század végén is időszakos extenzív legelőként hasznosítottak.

A régió szőlő- és gyümölcsstermesztése korábban sem volt számottevő, a földalap alig egy százalékára terjedt ki, amelyben egyrészt jelentős szerepe volt a filoxérvésznek. Másrészt a homokos hátakat, amelyek esetleg alkalmasak lettek volna szőlő termesztésére, szántóként művelték. A filoxéra-vész és az azt követő rekonstrukció mértékére a statisztikai adatok alapján is következtethetünk.

Az egykori alacsony ártér nádas-gyékényes vegetációja, amely évszázadokon át fontos volt a lakosság gazdálkodásában, a 19. század végén sem veszítette el teljesen jelentőségét, mert alapvető építőanyagként szolgált. Területe azonban fokozatosan csökkent.

A szabályozási munkálatok során jelentős területekről (főként a Tisza és Maros menti térszínekről) kiirtották az erdőket (pl. felhasználva az új meder kialakítására, partvédművek készítésére stb.), de jelentős csökkenést eredményezett a jobb talajadottság is. Nemcsak kisebb erdőfoltok tűntek el, hanem nagyobb – akár több száz holdas – erdők is (pl. Ladányi-erdő, Vér-erdő stb.), melyek eredményeként az erdő aránya 3,2%-ról 1,8%-ra csökkent.

A 19-20. század fordulójára a mezőgazdaság által hasznosított terület a régióban meghaladta a 90%-ot, míg a művelésre alkalmatlan terület alig változott (5,4%), azaz a termelés ökológiai feltételei visszafordíthatatlanul megváltoztak. A Marosszög mezőgazdasága olyan mértékű fejlődésen ment keresztül, mely túllépett a gyorsan gyarapodó népesség alapvető igényeinek kielégítésén, s hazánk egyik fontos árutermelő körzetévé fejlődött. A termelési-művelésügyi struktúra a 20. század során már nem változott lényegesen, így az 5. ábra jól mutatja az elmúlt évszázad állandósult táj- és határhasználatát.

A rét- és legelőterületek mérete és minősége, eltérő szénahozama, az erdei legelők túllegeltetése mind-mind jelentősen befolyásolták az extenzív állattenyésztés állapotát

vagy attól alacsonyabb állatsűrűséggel rendelkeztek. E települések egy részén a juhtartás tradíciói is a külterjes juhászat fennmaradását segítették elő. Az állatállomány sűrűségét jelző értékekbe nem számítottuk bele a baromfiféleket, mindazok ellenére azonban tudjuk, hogy néhány település lakóinak esetében (pl. Nagycsanád, Óbesenyő stb.) fontos volt a hizott libatartás, melyet szezonálisan – elsősorban ősszel – a makói vagy a szegedi piacokon értékesítettek.

Az 1909. évi kataszteri felmérés szerint a szántók részaránya (77,9%) tovább emelkedett, a kertekkel együtt megközelítette a 80%-ot. A növekedés forrásai a rétek és legelőterületek csökkenése (pl. Óbéb, Törökkanizsa, Tiszaszentmiklós stb.) és az erdők kivágása. A rétek és legelők 11,4%-kal, a szőlők 1,9%-kal, az erdők 1,3%-kal részesedtek a mezőgazdasági földalapról. A filoxéravész utáni sikeres szőlőtelepítések eredményeként e fontos haszonnövény termőterülete megduplázódott. Az erdők közül a korábban méltán híres nagyszentmiklósi és ladányi erdőket kivágták, s csak a csanádi és a perjámosi erdők maradtak fenn. A terméketlennek minősített területek 6,3%-ot tettek ki.

A környezetátalakítás és gazdálkodás folyamatát elemezve (*1. táblázat*) és összehasonlítva (*3. és 5. ábra*) megállapítható, hogy nagymértékben homogenizálódott, egyszerűsödött és állandósult e mikroformákban gazdag mezorégió gazdasági-gazdálkodási térszerkezete.

Összegzés

Az integrált környezet-átalakító munkálatok eredményeként a mezőgazdasági tevékenység régió belüli differenciálódása felgyorsult, belső és külső kapcsolatrendszere, térszerkezete és árualapja mind a mennyiségi, mind a minőségi mutatókat tekintve megváltozott, s kialakultak a tőkés mezőgazdaság termelési és kapcsolat-rendszerét jellemző sajátosságok. Az agrártermékek folyamatosan emelkedő árai, biztos piaci és a szállítási-feldolgozási feltételek megteremtése azt eredményezte, hogy az extenzív növekedés rendelkezésére álló tartalék területeit (pl. árterek, rétek és legelők, erdők stb.) is igénybe véve a termelés a búza- és kukorica-termesztésen alapuló monokultúrás jellegű gazdálkodás irányába toldott el. Az integrált környezet-átalakító munkálatok sokat javítottak mind az ár-, mind a belvízvédelem terén, azonban a már megoldott problémákon túl újabb gondok is jelentkeztek. Az átalakítás kétségtelen pozitívumai ellenére a negatívumok (pl. magas talajvíz, elszikesedés, ökológiai környezet teljes átalakulása, lápi vegetáció megszűnése stb.) napjainkig jelen vannak. A Marosszög lakóinak a Marostól és a Tiszától való rettegése, a szabályozások után sem szűnt meg, bár a gyors mederváltozás veszedelme ugyan kevésbé jelentős, de az árvízveszedelem fokozódott, s a hullámtéri akkumuláció felerősödött.

KÓKAI SÁNDOR

Nyíregyházi Egyetem, Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza
kokai.sandor@nye.hu

FRISNYÁK SÁNDOR

Nyíregyházi Egyetem, Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza
drfrisnyaksandor@gmail.com

BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF ANDREA

Nyíregyházi Egyetem, Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza
kristof.andrea@nye.hu

VASS RÓBERT

Debreceni Egyetem, Természettudományi és Technológiai Kar, Földtudományi Intézet,
Tájvédelmi és Környezetföldrajzi Tanszék, Debrecen
vass.robort@science.unideb.hu

IRODALOM

- ANDÓ M. 2002: A Tisza vízrendszer hidrogeográfiája. – SZTE Természeti Földrajzi Tanszék, Szeged. pp. 89–107.
- BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF A. – KÓKAI S. 2022: Pordánymonostora és földrajzi környezete. In: OLÁH R. (szerk.): „... születtem, elvegyültem és kiváltam...” – Tanulmánykötet Dr. Makra László professzor 70. születésnapjára. Magánkiadás, Nagykőrös. pp. 156–169.
- BÁRÁNY Á. 1845: Torontálvármegye hajdana I–II. – Buda. p. 80.
- BOROVSKY S. 1909: Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye. – Országos Monográfia Társaság, Budapest. 632 p.
- BORSY Z. 1989: Az Alföld hordalékkúpjainak negyedidőszaki fejlődéstörténete. – Földrajzi Értesítő 38/3–4. pp. 211–224.
- DEÁK J. Á. 2005: Landscape ecological researches in the western Marosszög. – Acta Climatologica et chorologica, Universitatis Szegediensis, Szeged. pp. 33–46.
- FRISNYÁK S. 1992: Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai (Adalékok a környezethasznosítás és -átalakítás értékeléséhez). – Borsodi Földrajzi Évkönyv, Miskolc. pp. 5–19.
- FRISNYÁK S. 1994: A tájak és az emberi tevékenységi formák. – In: VIGA GY. (szerk.): Megyekönyv. Miskolc. pp. 9–44.
- FRISNYÁK S. 2012: Tájhasználat és térszervezés: történeti földrajzi tanulmányok. – Nyíregyháza. 201 p.
- KISS T. – HERNESZ P. 2011: Az Alsó-Tisza-vidék árterének geomorfológiai jellegzetességei és kora. – Földrajzi Közlemények. 3. pp. 261–274.
- KÓKAI S. 2002: A kultúrtáj terjedése és változása a Marosszögben a XVIII–XIX. században. – In: FÜLEKY GY. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében. IV. Tájérténeti konferencia. Gödöllő. pp. 210–223.
- KÓKAI S. 2010: A táj és az ember kapcsolata a Marosszög területén (18-19. sz.). – In: PÁL Á. (szerk.): Dr. Moholi Károly emlékkötet, Szeged. pp. 167–177.
- KÓKAI S. 2016: A dohánykertészek szerepe a Marosszög 18–19. századi társadalmi-gazdasági változásaiban. – Történeti Földrajzi Közlemények 4/1. pp. 84–107.
- KÓKAI S. 2021: A Marosszög történeti földrajza (1718–1918): a táj- és erőforrás használat változása a 18. század elejétől a 20. század elejéig. – MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága, Nyíregyháza–Kiszombor. 296 p.
- LÓCZY D. 2010: Az árterek tájökölógiai jelentősége. – Tájökölógiai Kutatások 2010. Bp. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. pp. 147–154.
- Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája 1897.
- MAROSVÁRI A. (szerk.) 2008: Kiszombor története I–II. – Kiszombor Község Önkormányzati Képviselő-testülete, Kiszombor, ISBN 978 963 06 2794 8, 635 + 568 p.
- MIKE K. 1975: A Maros kialakulása és fejlődése. – In: Vízrajzi Atlasz sorozat 19., Maros, VITUKI, Bp., pp. 14–18.
- MIKE K. 1991: Magyarország ösvízrajza és felszíni vizeinek története. – Aqua, Budapest, ISBN 963 602 552 5, pp. 680–692.
- NÉMETH G. – LÓCZY D. – GYENIZSE P. 2022: Az Alsó-Dráva-ártér földhasználati és tájmintázati változásai a 19. század közepétől napjainkig. – Földrajzi Közlemények 146/2., pp. 93–126.
<https://doi.org/10.32643/fk.146.2.1>
- SOMOGYI S. 2000: A folyóhálózat kialakulása és természetes fejlődése. – In: SOMOGYI S. (szerk.): A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai Magyarországon. Bp. pp. 57–80.
- Szöreg és Deszk helységek között ABCD betűk mentén... Torontál vármegye által... újonnan tététt és... Szeged városára nézve, nagyobb vízár idején sérelmesnek találtott töltéseknek tájék rajzolattya, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Div. XIX. – No. 123. (kéziratos térkép)
- Torontál vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. Bp, Állami Ny. 1914. 115. p.
- VASS R. 2022: A tájhasználat változásának vizsgálata a Bodrogzugban. – In: KISS E. – BALLA D. (szerk.): Tájökölógiai kihívások, adaptációs lehetőségek. Debrecen, MTA DTB Földtudományi Szakbizottság. pp. 133–137.